

İsnâd ve Metin Özellikleri Bakımından "Velî Kuluma Düşmanlık Edene Savaş İlan Ederim..." Hadisi

An Evaluation of the Hadîth "Whoever Treats a Friend (Walî) of Mine with Enmity, I Declare War on Him..." in Terms of Isnâd and Textual Characteristics

Yazar Bilgisi Author Information

Serkan ÇELİKAN

Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Adana, Türkiye
Assoc. Prof., Çukurova University Faculty of Theology, Adana, Türkiye
serkancelikan@hotmail.com , www.orcid.org/0000-0001-6469-9533

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1283115
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
14 Nisan/April 2023	14 Aralık/December 2023

Öz

Allah’a iyi bir kul olmak, İslâm dininde insanın varoluşunun temel amacı olarak belirlenmiştir. Bu bakımdan örnek Müslümanlar genel olarak bütün yaşam faaliyetlerinde ilahî emirlere tabi olmak suretiyle, özel olarak da bazı farz ve nafile ibadetleri yaparak söz konusu amacı gerçekleştirmeye çalışırlar. Gayet tabi ki insanlar bu hedefe ulaşma hususunda farklı düzeylerde dirler. Bazı kimseler dinî vecibeleri yerine getirme noktasında daha fazla çaba göstererek Allah’a yakın kullardan olurlar. Böyleleri hakkında Kur’ân-ı Kerîm’de “velî” kavramı kullanılır ki “*Dikkat edin! Allah’ın dostlarına (evliyâ) korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir* (Yûnus, 10/62).” âyeti buna örnek verilebilir. Mezkûr kavramın yer aldığı bir de kudsî hadis bulunmaktadır. Bu kudsî hadisin çeşitli metinleri içerisinde örnek olarak şu metin zikredilebilir: “Kim benim velî bir kuluma düşmanlık ederse ona savaş ilan ederim. Kulum bana, kendisine farz kıldığım ibadetlerden daha sevimli bir şeyle yaklaşmaz. Kulum bana nafile ibadetlerle de yaklaşmaya devam eder, ta ki onu severim. Onu sevdiğim zaman da işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum. Benden bir şey isterse onu kesinlikle veririm. Bana sığırsa onu mutlaka korurum. Yaptığım şeyler içerisinde mümin kulumun canını almakta tereddüt ettiğim kadar hiçbir şeyde tereddüt etmedim. O, ölümü kötü görür, ben de onun kötülenmesini kötü görürüm.”

Çalışmanın temel konusu olan mezkûr hadis, Allah ile kul arasındaki yakınlık; Allah’ın, kulunu sevdiği zaman onun bazı uzuvları olacağı ve kulunun canını alırken tereddüt edeceği gibi ilk bakışta anlaşılması zor bir içeriğe sahiptir. Bu zor içerikten kaynaklı olsa gerek Zehebî’nin ve çağdaş ilim adamlarından Ahmet Yıldırım’ın bu hadis hakkındaki ifadeleri, onların hadisin sıhhati hakkında bazı tereddütlere sahip olduklarını göstermektedir. Bu bakımdan çalışmada söz konusu hadisin detaylı bir şekilde yeniden ele alınması amaçlanmıştır. Yöntem ise rivayetlerin öncelikle isnâd ve metin özellikleri bakımından sonra da içerik yönüyle incelenmesi olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın sonucunda bu hadisin isnâdları içerisinde Buhârî’nin naklettiği Ebû Hureyre isnâdının ve Taberânî’nin naklettiği, Hz. Âişe’den Ebû Hazre tarikiyle gelen isnâdın sıhhat şartlarını taşıdığı görülmüştür. Hz. Âişe’den Abdulvâhid b. Meymûn tarikiyle gelen isnâd ise zayıf olduğuna dair değerlendirmeler de bulunmakla birlikte hasen olarak da kabul edilebilir. Öte yandan Hasan-ı Basrî’den gelen mürsel sayılabilecek bir isnâdla Ebû Ümâme el-Bâhilî’den ve Hz. Meymûne’den gelen isnâdlar da sıhhat şartlarını tam olarak taşımamaktadırlar. Bu zayıf isnâdlardan ilki ve râvîleri hakkındaki eleştirilerin nispeten hafif olması nedeniyle ikincisi diğer isnâdları desteklemeye veya onlar tarafından desteklenmeye elverişli görülebilirler ve böylece hasen li-gayrihî düzeyinde sayılabilirler. Hz. Meymûne’den gelen isnâdın ise ciddi düzeyde zayıf veya mevzu olması nedeniyle desteğe elverişli olmadığı anlaşılmaktadır.

Netice itibarıyla Buhârî’nin ve Taberânî’nin sahîh isnâdları ve diğer hasen ve zayıf isnâdlar birlikte değerlendirildiğinde hadisin sıhhati hakkındaki tereddüdün isabetli bir tutum olmadığı söylenebilir. Öte yandan konumuz olan hadisin bir kısım içeriğinin ve bilhassa ilk cümlesinin bazı farklı metinlerin muhtevasında yer aldığı da görülmektedir. Farklı metinlere sahip oluşları nedeniyle ayrı bir başlık altında incelenmeyen bu rivayetlerin Enes b. Mâlik, Muâz b. Cebel ve İbn Abbâs gibi sahâbîlerden gelen isnâdlarının da zayıf olduğu görülmüştür.

Diğer taraftan hadis teşbîh/tecsîm fikrine yol açabilecek bazı ifadeler içerse de bunların doğru bir bakış açısıyla yorumlanması mümkündür. Buna göre Allah’ın, kulunun gözü, kulağı, eli ve ayağı olacağını gösteren ifadeler O’nun kulunun her

zaman yanında olacağı ve kulun rabbinin rızasına aykırı hiçbir davranışta bulunmayacağı anlamında görülebilir. Ayrıca hadisin temel kavramları olarak görünen “velî” ve “kurb”, esasen Kur’ân-ı Kerîm’de de yer alan kavramlardır. Bu bakımdan hadisin Kur’ân’ın ortaya koyduğu ilkelere aykırı bir muhteva taşımadığı söylenebilir. Hadisin, Allah’ın, kulunun canını alırken tereddüt ettiğiyle ilgili son kısmı ise hakikî manası ile değil, O’nun kuluna olan merhametinin göstergesi olduğu şeklindeki mecâzî manası ile yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Velî, Kurb, İbadet, İsnâd, Metin.

Abstract

In Islam, to be a good servant to Allah has been the primary aim of humans’ existence. Therefore, decent Muslims often try to obey the divine orders and perform their religious duties to fulfil this aim. However, they remain at different levels in reaching this aim. Some people make more effort to fulfil their religious duties and they become servants who are closer to Allah. These people are defined as “walî” in the Holy Qur’ân, and the verse “*There will certainly be no fear for the close servants of Allah, nor will they grieve.*” (Yunus, 10/62) can be an example of it. There is also a ḥadīth qudsī that introduces this concept. The following excerpt from various texts of that ḥadīth qudsī can be mentioned: Allah said, “Whoever behaves against a walî (friend) of mine with enmity, I declare war on him. There is nothing by which my servant draws close to me that is dearer to me than that which I have made obligatory upon him; and my servant does not cease to draw close to me by voluntary worship until I love him, and when I love him, I become his hearing by which he hears, his eye by which he sees, his hand by which he seizes, and his leg by which he walks. If he asks me, I give him, and if he seeks to take refuge in me, I grant it to him. There is no action of mine in which I waver more than [taking] the soul of a believer: he hates dying, and I hate doing him wrong.”

The aforementioned ḥadīth, the focus of the present study, has content that is difficult to understand at first, such as the intimacy between Allah and His servant and Allah’s becoming the organs of a servant if He loves the servant and His having hesitation in taking the life of that servant. It is probably due to the message of the ḥadīth that al-Dhahabî and contemporary scholar Ahmet Yıldırım voice their doubts about its authenticity. In this regard, the present study aimed to examine this ḥadīth in detail. The method in this study is to examine the textual characteristics of the ḥadīth and its isnâds at first and then to examine its text in terms of content.

The present study revealed that two of the isnâds of this ḥadīth have the conditions of authenticity: the isnad by Abū Hurayra, which is conveyed by al-Bukhārî, and the isnad that comes from ‘Ā’isha bint Abī Bakr through Abū Hazra, which conveyed by al-Tabarānî. Although the isnad coming from ‘Ā’isha bint Abī Bakr through ‘Abd al-Wāḥid b. Maymūnah is considered weak in terms of its authenticity, it can be considered ḥasan. On the other hand, an isnād from al-Hasan al-Basrî which can be counted as a mursal and isnâds from Abū Umāma al-Bāhilî and Maymūnah do not fully meet the conditions of authenticity. Because both the first of these weak isnâds and the second, whose rāwīs were mildly criticised, can be considered appropriate for being supported by other isnâds, and therefore they can be counted as ḥasan li ghayrihi. Because the isnad comes from Maymūnah is profoundly weak and mawḍū’, it cannot be supported.

In conclusion, when the authentic isnâds of al-Bukhārî and al-Tabarānî and other ḥasan and weak isnâds are evaluated together, it seems inappropriate to have doubts about the authenticity of the ḥadīth. Some parts of the mentioned ḥadīth,

particularly its first sentence, also appear in other texts. These narratives that are not examined under different titles also have weak isnâds from Anas b. Mâlik, Mu'âdh b. Jabal and Ibn 'Abbâs.

Although the ḥadīth contains some expressions that draws the idea of analogy, they can be interpreted from the right point of view. Globally considered, the expressions in the ḥadīth show us that Allah's being His servant's eye, ears, hands and feet can be interpreted as follows: “Allah always will be by the side of his servant and the servant will never act against Allah's consent”. We should also recognize that the ḥadīth's basic concepts of “walī” and “qurb” appear in the Holy Qur'ân. Therefore, the ḥadīth doesn't conflict with the principles of the Qur'ân, and the part of the ḥadīth that mentions the hesitation of Allah while taking the life of a servant can be interpreted metaphorically.

Keywords: Ḥadīth, Walī, Qurb, Worship, Isnâd, Matn.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'e göre insanın var oluşunun temel gayesi Allah'a kulluk etmektir.¹ Kulluk esasen kalbî/zihnî bir tutum olmakla birlikte bunu fiilen ortaya koymanın yolu olarak bazı ibadetler de müminlere farz kılınmıştır. İslâm dininin temel kaynakları olan Kur'ân'da ve sünnette, ibadetlerin Allah'a kul olmanın fiilî göstergeleri olduğunu ortaya koymalarının yanında onların mümini arındırdıklarını ve Allah'a yakın oluşunu temin ettiklerini gösteren çeşitli örnekler bulunmaktadır.² Bu anlamda olmak üzere hadis kaynaklarında yer alan kudsî hadis formundaki bir rivayet dikkat çekicidir. Çeşitli metinlerini ileriki bölümlerde kaydedeceğimiz bu rivayet özetle Allah'ın, velî kullarıyla olan yakın ilişkisinden ve farz ve nafil ibadetlere devamla O'na yaklaşmanın ve onun sevgisini kazanmanın yollarından ve bu yakınlık neticesinde Allah'ın kuluyla beraber olmasından ve kulun, daima O'nun rızasına uygun davranabilmesi şeklindeki manevî kazancıdan bahsetmektedir.

Belirlenebildiği kadarıyla söz konusu hadis ile ilgili tek çalışma İngilizce olarak Michael Ebstein tarafından yapılmıştır. “The Organs of God: Ḥadīth al-Nawâfil in Classical Islamic Mysticism (Tanrının Uzuvarı: Klasik İslâmî Tasavvufta Nevâfil Hadisi)” isimli bu çalışma isminden anlaşılacağı üzere hadisi isnâd ve metin özellikleri açısından değil tasavvufî/mistik boyutuyla incelemektedir.³ Bu çalışmadaki amacımız ise söz konusu rivayeti isnâd ve metin/içerik özellikleri bakımından inceleyerek makbûl olup olmadığına dair fikir elde etmektedir. Bu amacın tespitinde Zehebi'nin (öl. 748/1348) rivayet hakkındaki değerlendirmesi etkili olmuştur ki şöyledir: “*Bu ciddi düzeyde garîb bir hadistir. Şayet el-Câmi'u's-şâhîh'in saygınlığı/otoritesi olmasaydı onu Hâlid b. Mahled'in münker hadislerinden sayardım. Bunun nedeni hadisin lafzının garîb olmasıdır. Çünkü (bu lafızla) rivayette Şerîk teferrüd etmiştir ki kendisi hâfız bir râvî değildir. Yine bu metin sadece bu isnâdla rivayet edilmiştir. Üstelik Buhârî dışındaki musannifler bu hadisi eserlerinde tahrîc etmemişlerdir. Hadisin Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'inde olduğunu da*

¹ Bk. Zâriyât, 51/56; Zümer, 39/11; Beyyine, 98/5.

² Örnek olarak şu âyetlere bakılabilir: Tevbe, 9/103; Hûd, 11/114; Tâhâ, 20/14; Ankebût, 29/45. Örnek hadislere ise çalışmanın ileriki bölümlerinde yer verilecektir.

³ Michael Ebstein, “The Organs of God: Ḥadīth al-Nawâfil in Classical Islamic Mysticism”, *Journal of the American Oriental Society*, 138/2 (2018), 271-289.

zannetmiyorum."⁴ Zehebî'nin bu değerlendirmesini alıntılıyan Ahmet Yıldırım da onun verdiği bu bilgiler ışığında rivayete ihtiyatla yaklaşmak gerektiğini söylemiştir.⁵ Fakat aşağıda yer verileceği üzere rivayet Ahmed b. Hanbel tarafından *el-Müsned*'de tahrîc edildiği gibi⁶ farklı isnâdları da mevcuttur. Nitekim İbn Hacer de (öl. 852/1449) Zehebî'nin, hadisin başka isnâdları olmadığı yönündeki görüşünün kabul edilemez olduğunu söylemiş ve zikrettiği bazı isnâdların toplamının, hadisin bir aslı olduğuna delalet ettiğini belirtmiştir.⁷ Fakat yine o, hadisin Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde bulunmadığının kesin olduğunu söylemiştir ki⁸ yukarıda belirtildiği üzere hadis mezkûr kaynakta yer almaktadır. Bahsedilen bu farklı yaklaşımlar nedeniyle hadis yeniden incelenmeyi kanaatimizce hak etmektedir. Fakat bunun öncesinde hadisin kudsî hadis formunda olması bakımından bu kavram hakkında kısaca bilgi verilecektir.

1. Kudsî hadis

Klasik hadis usulünde kudsî hadis, Hz. Peygamber'den, onun Allah'a isnâd ettiğini gösterir surette nakledilen veya anlamı Allah'tan olmakla birlikte lafızları Hz. Peygamber'e ait olan hadis olarak tanımlanır.⁹ Hakkında yapılan bir çalışmada onun, kavram olarak hem mezkûr lafızlarla hem de aynı anlamdaki ilâhî/rabbânî hadis lafızlarıyla, ilk dört asırda hadis alanında telif edilen eserlerde yer almadığı tespit edilmiştir.¹⁰ Yine kudsî hadis ifadesinin ortaya çıkışı ve ilk olarak hangi tarihlerde kimler tarafından kullanılmaya başlandığına dair kesin bir bilginin bulunmadığı da ifade edilmektedir.¹¹ Bununla birlikte söz konusu ifadenin bir terim olarak 6. (12.) yüzyıldan itibaren ilgili mevzuda telif edilmeye başlanan derleme eserlerden sonra ortaya çıktığı ve sonraki süreçte bazı âlimler tarafından çeşitli tariflerinin yapıldığı söylenmiştir.¹² Bu tespitlere göre kudsî hadis kavramının, büyük oranda ilk dört yüzyılda oluşan erken dönem hadis usulü ıstılahları arasında bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Kudsî hadislerin naklinde diğer nebevî hadislerden farklı olarak "*Rasûlullah rabbinden rivayet ederek dedi ki*" veya "*Rasûlullah'ın kendisinden rivayet ettiğine göre Allah dedi ki*" şeklindeki sigalar kullanılır.¹³ Bu rivayet kalıplarının gösterdiği üzere kudsî hadislerin Allah'a nispet edilmiş olmaları ilk başta mutlaka sahîh oldukları yönünde bir algı uyandırmaktadır. Oysa kudsî hadisler de diğer nebevî hadisler gibi sahîh, hasen, zayıf hatta mevzû dahi olabilirler. Bu durum, kudsî hadislerde tevatür şartının aranmaması ve onların bizlere muayyen sayıda isnâdlar yoluyla nakledilmeleriyle ilgilidir. Dolayısıyla bu isnâdların

⁴ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, Thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Abdülfettâh Ebû Sinne (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995), 2/427.

⁵ Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 86.

⁶ Bk. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 43/261 (No: 26193).

⁷ İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Fethu'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buĥârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005), 7/561.

⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/561.

⁹ Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'âşlî (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1439/2018), 146; Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn, *Kavâ'idü't-tahdîs min fûnûni muştalaĥi'l-ĥadîs*, thk. Mustafa Şeyh Mustafa (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1425/2004), 91; Nüreddîn İtr, *Menhecu'n-nakd fi 'ulûmi'l-ĥadîs* (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1418/1997), 323.

¹⁰ Bk. İsa Akalın, "Kudsî Hadîs Mefhûmunun Serencâmı", *Hadis Tetkikleri Dergisi* (HTD) 15/1 (2017), 7-8.

¹¹ Akalın, "Kudsî Hadîs Mefhûmunun Serencâmı", 8.

¹² Hayatî Yılmaz, "Kudsî Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/318.

¹³ Kâsimî, *Kavâ'idü't-tahdîs*, 92; İtr, *Menhecu'n-nakd*, 323.

muttasıl/kopuksuz olup olmadıklarına ve râvîlerin adalet ve zabt sıfatlarını¹⁴ taşıyıp taşımadıklarına göre -şâz ve muallel olmamak şeklindeki diğer iki şartla birlikte- söz konusu hadisler sıhhat düzeyi bakımından tasnif edilirler.¹⁵ Klasik hadis usulünün isnâd merkezli bu sıhhat araştırması yöntemi, büyük oranda somut verilere dayanıyor olması bakımından öncelikli sayılmıştır ki kanaatimizce isabetli bir yaklaşımdır. Bununla birlikte yine klasik usulde gördüğümüz¹⁶ metin/içerik tenkidinin hadislerin sıhhat bakımından tasnifi hususunda büyük önem taşıdığı belirtilmelidir. Konumuz olan hadis de bu bakımlardan incelenecek ve yukarıda değinildiği üzere sıhhat düzeyi tespit edilmeye çalışılacaktır.

2. “Velî Kuluma Düşmanlık Edene Savaş İlan ederim...” Hadisinin İsnâdları ve Metinleri

Bu bölümde mevzu bahis olan rivayetin çeşitli isnâdları ve bu isnâdlara ait metinler tespit edilecek ve incelenecektir. Bölümü başlıklandırmada yöntem olarak hadisin ilk râvîsi esas alınacak, bununla birlikte bulunduğu kaynağın kronolojisi de dikkate alınacaktır. Rivayetin bazı kısımlarını içermekle birlikte temelde farklı oldukları düşünülen metinler içinse ayrı bir başlık açılmayacak, sadece ortak oldukları kısımlar zikredilecek ve bunların sıhhat durumlarına değinilecektir.

2.1. Hasan-ı Basrî’den (öl. 110/728) Nakledilen Rivayet

Söz konusu hadisin bulunduğu en erken hadis kaynağı belirlenebildiği kadarıyla Ma’mer b. Râşid’in (öl. 153/770) *el-Câmi’* isimli eseridir. Rivayet bu kaynakta Hasan-ı Basrî’den gelen maktû bir isnâdla yer almıştır ki şöyledir:

Hasan-ı Basrî’den nakledildiğine göre o, Allah’ın şöyle dediğini söylemiştir: “*Kulum bana, kendisine farz kıldığım ibadetler gibi bir ibadetle yaklaşamaz. Kulum bana nafile ibadetlerle de yaklaşmaya devam eder, ta ki onu severim. (Bundan sonra) onun, gördüğü iki gözü, duyduğu iki kulağı, tuttuğu iki eli, yürüdüğü iki ayağı olurum. Bana dua ettiğinde ona icabet ederim. Benden istediğinde ona veririm. Benden bağışlanma dilerse onu bağışlarım.*”¹⁷

Bu rivayetin “Abdurrezzâk (öl. 211/826-27) → Ma’mer (b. Râşid) → Hasan (el-Basrî)” şeklindeki isnâdında yer alan Hasan, tâbiûn neslinin meşhur muhaddislerinden Ebû Saîd Hasan b. Yesâr el-Basrî olup, güvenilirliği, sâlih bir zât oluşu, ilimdeki ve ameldeki öncülüğü

¹⁴ Adâlet kısaca râvîlerin dinî/ahlâkî olgunluklarını, zabt ise hadisleri ezberleyerek veya yazarak koruyabilme yeteneklerini gösterir. Bk. Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ma’rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*, thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1397/1977), 53; İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *‘Ulûmu’l-hadîs*, thk. Nûruddîn İtir (Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Mu’âsir/Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1406/1986), 104-105.

¹⁵ İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmi’l-hadîs*, 11-12; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Nuḥbetü’l-fiker fî muştalâhi ehli’l-eşer*, thk. Abdülhamid b. Sâlih b. Kâsım (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006), 220-223; Süyûtî, Celalüddîn Abdurrahman, *Tedribü’r-râvî fî şerḥi Takrîbî’n-Nevevî* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 24.

¹⁶ Bazı çalışmalar metin tenkidinin erken dönemlerde de uygulandığını göstermektedir. Örneğin bk. Nasseruddîn Mazharî, “Cerh ve Ta’dîl Kitaplarından Metin Tenkidi Örnekleri”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160; Muhittin Düzenli, “Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim’in İlel Adlı Eseri Özelinde”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250. Ayrıca bk. Mahmut Gurbet, *Hadiste Sağlık Nüsha Oluşturma Çalışmaları* (Ankara: Mânâ Yayınları, 2019), 75, 77.

¹⁷ Ma’mer b. Ebî Amr Râşid Ebû Urve el-Basrî, *el-Câmi’* (Abdurrezzâk es-San’ânî’nin *el-Muşannef*’iyle birlikte), thk. Habîburrahmân el-A’zamî (Pakistan: el-Meclisü’l-İlmî/Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403/1983), 11/192 (No: 20301).

ve hadis ilmindeki büyüklüğü hususunda ittifak bulunduğu bahsedilebilir.¹⁸ İsnâdda Hasan-ı Basrî'nin talebesi konumunda yer alan meşhur musannif Ma'mer b. Râşid de yine güvenilir bir muhaddis olarak bilinmektedir. Nitekim o, İclî (öl. 261/875) tarafından sika ve sâlih bir kimse olarak değerlendirilmiştir.¹⁹ Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848) ise onu bilhassa İbn Şihâb ez-Zührî'den (öl. 124/742) hadis nakletme konusunda insanların en güvenilirlerinden biri olarak kabul eder.²⁰ Ayrıca onu İbn Hibbân da (öl. 354/965) *es-Sîkât*'ında zikretmiş ve fakîh, mutkîn, hâfız ve takva sahibi olarak nitelendirmiştir.²¹ Ma'mer'in talebesi Abdurrezâk b. Hemmâm es-San'ânî de (öl. 211/826-27) sika ve hâfız olduğu belirtilen, eser sahibi, meşhur ve büyük bir muhaddistir.²²

Rivayetin erken döneme ait bir kaynaktan her ne kadar Hasan-ı Basrî'nin sözü (maktû) olarak nakledildiği ve isnâdında Hz. Peygamber'in yer almadığı görülse de, kudsî hadis formunda oluşu, Hasan-ı Basrî'nin onu bir sahâbî aracılığıyla Hz. Peygamber'den nakletmiş olduğu hususunda oldukça açıktır. Bu bakımdan hadis mürsel olarak değerlendirilebilir. Hasan-ı Basrî'nin tâbiûn nesline mensup olduğu ve bu dönemde isnâdın kurumsal olarak yeni yeni yerleşmeye başladığı ve buna bağlı olarak irsâlin normal görüldüğü şeklindeki tespit²³ dikkate alındığında mezkûr isnâdın bu yönüyle kusurlu olmadığını söylemek mümkündür. Nitekim Hasan-ı Basrî'nin çokça irsâl ve tedlîs yaptığı yönündeki bilgiyle onun sika ve fâzıl oluşu arasında bir tezat görülmemiştir.²⁴ Fakat anlaşıldığı kadarıyla Ma'mer'in Hasan-ı Basrî'den hadis işittiği de sabit değildir. Nitekim bizzat kendi ifadesiyle o, çocukluk yıllarında²⁵ Hasan-ı Basrî'nin cenazesinde bulunmuş ve onun vefat ettiği yıl ilim öğrenmeye başlamıştır.²⁶ Bu bakımdan hadisin isnâdının bu kısmında da bir râvî düşmesi olduğundan bahsedilebilir.

Râvîlerinin güvenilir ve büyük muhaddisler olmalarıyla birlikte isnâdının munkatî oluşu, rivayet için bir kusur olarak görünmektedir. Fakat aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere rivayet muttasıl isnâdlarla da nakledilmiştir.

¹⁸ İclî, Ahmed b. Abdillâh, *Ma'rifetü's-sîkât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 1/292; Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed, *el-Kâşif fî marifeti men lehû rivâyetün fi'l-kütübî's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye/Müessesetü Ulûmî'l-Kur'ân, 1992), 1/324; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 1/388-391; İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 1/202.

¹⁹ İclî, *Ma'rifetü's-sîkât*, 2/290.

²⁰ İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman, *Kitâbu'l-cerhî ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1953), 8/257.

²¹ İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu's-sîkât* (Haydarâbâd: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1393/1973), 7/484. Ma'mer b. Râşid'in güvenilirlik durumu ile ilgili geniş bilgi için bk. Fikret Özçelik, "Farklı Fikhî Hükümlerin Tezahüründe Hadislerin Rolü: Gaylân b. Seleme Rivayeti Örneği", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/3 (Aralık 2019), 1121-1123.

²² İclî, *Ma'rifetü's-sîkât*, 2/93; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/651; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/599.

²³ Muammer Aksoy, *Hasan el-Basrî ve Hadis İlimindeki Yeri* (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2016), 105.

²⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/202.

²⁵ Ma'mer b. Râşid'in doğum yılı olan 95/714 veya 96/715 yılları dikkate alındığında onun, Hasan-ı Basrî'nin vefat yılı olan 110/728 tarihinde 14 veya 15 yaşlarında olması gerekir.

²⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl, *et-Târîhu'l-kebir*, thk. Hâşim en-Nedvî ve dğr. (Haydarâbâd/Dekken: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts), 7/378; İbn Ebî Hâtîm, *Kitâbu'l-cerhî ve't-ta'dîl*, 8/256; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/282.

Urve'den bir defa Abdulvâhid yoluyla başka bir defa ise doğrudan naklettiği düşünülebilir. Fakat bu noktada ciddi bir problem ortaya çıkmaktadır ki bu, Ebu'l-Münzir ile Urve'nin muasır olmamalarıdır. Nitekim Urve'nin vefatı hicrî 93 veya 94 tarihi iken³⁷ Ebu'l-Münzir'in 200 yılından sonra vefat ettiği bilgisi bulunmaktadır.³⁸ Ebu'l-Münzir'in doğum tarihinin bilinmemesi bakımından uzun yıllar yaşamış olma ihtimali öne sürülebilirse de onun hocaları içerisinde Urve'nin zikredilmemiş olması da diğer önemli bir husustur.³⁹ Buna göre Ebu'l-Münzir'in Urve'den naklinde kullanılan ve onun Urve'den işittiğini gösteren "haddesenî (حدثني)" edâ sigasının bir vehm sonucu zikredildiği söylenebilir. Dolayısıyla burada bir râvî düşmesi söz konusudur. Düşen bu râvînin yine Abdulvâhid olma ihtimali varsa da bunu tayin etmek mümkün görünmediğinden rivayetin isnâdının zayıf sayılması gerekecektir ki bu, آذی (eziyet eder) şeklindeki lafız farkını da zayıf durumuna düşürür. Bu lafzın, aşağıda incelenecek olan ve ciddi düzeyde zayıf olduğu anlaşılan Hz. Meymûne rivayetinin de lafzı olması, zayıf olduğu yönündeki hükmü pekiştirmektedir. Esasen bu ibarenin bir tahriften kaynaklandığı da hissedilmektedir.

Rivayeti yine "Abdulvâhid b. Meymûn → Urve → Âişe." tarikiyle Bezzâr da (öl. 292/905) tahrîc etmiştir. Fakat buradaki metin diğer bir takım lafız farklarının yanında "Onu sevdiğim zaman gören gözü, işiten kulağı, tutan eli, akleden kalbi ve konuştuğu dili olurum" şeklindeki bir ziyadeyi de içermektedir.⁴⁰ Mezkûr ziyadenin önceki rivayette yer almaması ise öncekinde ihtisar şeklinde bir râvî tasarrufu veya zabt kusuru bulunduğu fikrini vermektedir. Diğer taraftan rivayetin Taberânî'nin tahrîc ettiği ve Urve'den nakleden râvînin Ebû Hazre Yakûb b. Mücâhid (öl. 150/767) olduğunu gösteren bir isnâdı daha bulunmaktadır. Buradaki metinde ise, Bezzâr'ın naklettiği yukarıdaki ziyadeyi içermekle birlikte "akleden kalbi" ve "konuştuğu dili" yerine "yürüyen ayağı" ifadesi bulunmaktadır.⁴¹ Taberânî'nin belirttiğine göre bu rivayeti Ebû Hazre'den sadece İbrahim b. Süveyd, Urve'den de sadece Ebû Hazre ve Abdulvâhid b. Meymûn nakletmiştir.⁴² Bu râvîlerden Ebû Hazre kendisinde bir sorun bulunmadığı, sadûk ve sika bir râvî olduğu yönünde değerlendirilmiştir.⁴³ Onun talebesi İbrâhîm b. Süveyd'in⁴⁴ ve İbrâhîm'in talebesi Saîd b. Ebî Meryem'in de sika⁴⁵ oldukları bilgisine ilaveten kullanılan edâ sigalarının حدثني ve أخبرني gibi işitmeye delalet eden lafızlar olmaları neticesinde bu isnâdın sahîh olduğu söylenebilir.

2.3. Ebû Hureyre'den (öl. 58/678) Nakledilen Rivayet

Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber, Allah'ın şöyle dediğini söylemiştir: "Kim benim velî kuluma düşmanlık ederse ona savaş ilan ederim. Kulum bana, kendisine farz kıldığım ibadetlerden daha sevimli bir şeyle yaklaşamaz. Kulum bana nafile

³⁷ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/18.

³⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 3/156.

³⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 2/189; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 3/155.

⁴⁰ Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdulhâlik b. Hallâd b. Ubeydullâh el-Atekî, *Musnedu'l-Bezzâr (Baḥru'z-zehhâr)*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdulhâlik eş-Şâfiî (Medine: Mektebetu'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 1988/2009), 18/137 (No: 99).

⁴¹ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-evsaṭ*, thk. Târik b. 'İvâdullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995), 9/139 (No: 9352).

⁴² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsaṭ*, 9/139.

⁴³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 9/215; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/395; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/339.

⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/57.

⁴⁵ İclî, *Ma'rifetü's-sîkât*, 1/396.

ibadetlerle de yaklaşmaya devam eder, ta ki onu severim. Onu sevdim zaman da işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum. Benden bir şey isterse onu kesinlikle veririm. Bana sığınırca onu mutlaka korurum. Yaptığım şeyler içerisinde mümin kulumun canını almakta tereddüt ettiğim kadar hiçbir şeyde tereddüt etmedim. O ölümü kötü görür, ben de onun kötülenmesini kötü görürüm.”⁴⁶

Bu rivayetin “Muhammed b. Osman b. Kerâme (öl. 254/868) → Hâlid b. Mahled (öl. 213/828) → Süleyman b. Bilâl (öl. 177/ 793) → Şerîk b. Abdillâh b. Ebî Nemir (öl. 140/757 civarı) → Atâ (b. Yesâr) (öl. 103/721) → Ebû Hureyre.” şeklindeki isnâdı sika râvîlerden oluşmaktadır. Nitekim Buhârî'nin (öl. 256/870) şeyhi Muhammed b. Osman b. Kerâme, sadûk olarak da kabul edilmekle birlikte⁴⁷ İbn Hacer onu sika olarak değerlendirilmiştir.⁴⁸ Onun şeyhi Hâlid b. Mahled hakkında ise farklı görüşler bulunmaktadır. Örneğin Ahmed b. Hanbel münker hadisleri olduğunu söylemiş, Ebû Hâtim hadislerinin yazılabileceğini bildirmiştir.⁴⁹ Yahyâ b. Maîn'in görüşü ise kendisinde sorun bulunmadığı yönündedir.⁵⁰ Fakat Yahyâ'nın bu ifadeyi sika râvîler hakkında kullandığı da bilinmektedir.⁵¹ Nitekim İclî de Hâlid'i sika ve çok hadis bilen bir râvî olarak kabul etmiştir.⁵² Buhârî'nin bu hadisi eş-Şahîh'inde tahrîc etmiş olmasından onun da bu râvîyi sika olarak gördüğü sonucu çıkmaktadır. Hâlid b. Mahled'in şeyhi Süleyman b. Bilâl hakkında ise Ahmed b. Hanbel'in görüşü onda bir sorun bulunmadığı ve sika olduğu yönünde olup, Yahyâ b. Maîn de onu sika olarak kabul etmiştir.⁵³ Şerîk b. Abdillâh b. Ebî Nemir de Yahyâ b. Maîn tarafından kendisinde bir sorun olmadığı yönünde değerlendirilmekle⁵⁴ birlikte onun sika olduğu da söylenmiştir.⁵⁵ Tâbiûn devrinin önemli hadis ve fıkıh âlimlerinden olan Atâ b. Yesâr ise Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zûr'a tarafından sika olarak değerlendirilmiştir.⁵⁶ Buhârî'nin mezkûr isnâdıyla rivayeti Beyhakî de bazı küçük lafzı farkları yanında “*Bana savaş açmış olur*” ibaresiyle tahrîc etmiştir.⁵⁷

Söz konusu isnâdın râvîleri hakkında, her ne kadar bazılarıyla ilgili farklı görüşler olsa da sika oldukları yönünde değerlendirmeler yapılmıştır. Buna ilaveten isnâdda kullanılan rivayet lafızları büyük oranda, işitmeye delalet eden حدثنا ve حدثني lafızlarıdır. Şerîk ile Atâ ve Atâ ile Ebû Hureyre arasındaki “an (عن)” rivayet lafzı ise doğrudan işitmeye delalet etmez. Fakat bu durum söz konu muhaddislerin birbirlerinden hadis işittikleri, bir başka ifadeyle hoca-talebe ilişkileri bilindiği⁵⁸ ve müdellis olduklarına dair bilgi bulunmadığı⁵⁹ için

⁴⁶ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi' u's-şahîh* (Riyad: Dâru's-Selâm, 1999), “Rikâk”, 38 (No: 6502).

⁴⁷ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 8/25; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 26/93; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/200.

⁴⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/112.

⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 3/354.

⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 3/354.

⁵¹ İbnü's-Salâh, *'Ulûmi'l-ĥadîş*, 124.

⁵² İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/331.

⁵³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 4/103.

⁵⁴ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 4/364.

⁵⁵ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/453.

⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 6/338.

⁵⁷ Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ* (Haydarâbâd: Meclisü Dâirati'l-Ma'ârifî-n-Nizâmîyye, 1344), 3/346 (No: 6622).

⁵⁸ Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/236-237, 6/461; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 4/363.

⁵⁹ Bu noktada en azından İbnü'l-İrâkî'nin (öl. 826/1423) müdellis râvîlere dair telif etmiş olduğu eserde bu râvîlerin isimlerinin bulunmadığı ifade edilebilir. Bk. Ebû Zûr'a Ahmed b. Abdirrahîm b. el-İrâkî, *Kitâbü'l-müde'llisîn*, thk. Rifat Fevzî Abdulmuttalib, Nâfiz Hüseyin Hammâd (el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1415/1995), 33-108.

ittisâl noktasında bir problem teşkil etmemektedir. Bu bilgiler ışığında Buhârî'nin bu rivayetin sahîh olduğu yönündeki hükmünün isabetli olduğu söylenebilir.

2.4. Hz. Meymûne'den (öl. 51/671) Nakledilen Rivayet

Hz. Peygamber'in eşi Meymûne'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber, Allah'ın şöyle dediğini söylemiştir: *“Kim benim velî kuluma eziyet ederse kendisiyle savaşmamı hak eder. Kulum bana farz ibadetlerimi yapmanın benzeri bir yolla yaklaşamaz. O bana nafîle ibadetlerle de yaklaştırmaya devam eder, ta ki onu severim. Onu sevdiğim zaman yürüdüğü ayağı, tuttuğu eli, konuştuğu dili, aklettiği kalbi olurum. Benden isterse ona veririm, bana dua ederse ona icabet ederim. Yaptığım hiçbir şeyde onun ölümünde tereddüt ettiğim kadar tereddüt etmedim. Çünkü kulum ölümü kötü gördüğü için ben de onun kötülenmesini kötü görürüm.”*⁶⁰

Bu rivayetin “el-Abbâs b. el-Velîd (öl. 238/852) → Yûsuf b. Hâlid (öl. 189/804) → Ömer b. İshâk (öl. 154/770) → Atâ b. Yesâr → Meymûne.” şeklindeki isnâdı muhakkik Hüseyin Selîm Esed tarafından ciddi düzeyde zayıf olarak değerlendirilmiştir.⁶¹ Isnâd hakkındaki bu tespit, râvîlerden Yûsuf b. Hâlid'in oldukça sorunlu bir râvî olmasıyla ilgilidir. Nitekim onun hakkında Yahyâ b. Maîn yalancı⁶², zındık ve Allah düşmanı olduğu ve hadislerinin yazılmayacağı yönünde ağır bir tenkitte bulunmuş, hiçbir hayırlı insanın ondan hadis nakletmeyeceğini belirtmiştir.⁶³ Yine metrûkü'l-hadîs olduğu, hadis uydurduğu ve ondan rivayetin helal olmayacağı yönünde değerlendirmeler de bulunmaktadır.⁶⁴ Bu bilgiler çerçevesinde Hz. Meymûne rivayetinin isnâdı sadece ciddi düzeyde zayıf değil, mevzû olarak dahi kabul edilebilir.

2.5. Ebû Ümâme el-Bâhilî'den (öl. 86/705) Nakledilen Rivayet

Ebû Ümâme el-Bâhilî'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber (Rabbinden naklen) şöyle demiştir: *“Kim benim bir velimi hor görürse bana düşmanlık göstermiş olur. Ey Âdemoğlu! Benim katımdaki nimetlere ancak sana farz kıldığım ibadetleri eda ederek ulaşabilirsin. Kulum nafîle ibadetleri yaparak da benim sevgimi kazanmaya devam eder, ta ki ona sevgim tam olur. Böylece onun akleden kalbi, konuştuğu dili, gördüğü gözü olurum. Bana dua ettiğinde icabet ederim. Benden istediğinde veririm. Benden yardım dilediğinde yardım ederim. Kulumun en sevdiğim ibadeti samimiyettir.”*⁶⁵

Bu rivayetin “Cafer b. Muhammed el-Firyâbî (öl. 301/913) → Hişâm b. Ammâr (öl. 245/859) → Sadaka b. Hâlid (öl. 180/796) → Osman b. Ebi'l-Âtike (öl. 155/771) → Ali b. Yezîd (öl. 113/731) → el-Kâsım (b. Ebî Abdirrahman) (öl. 112/730).” şeklindeki isnâdının râvîlerinden Ali b. Yezîd münkeru'l-hadîs ve zayıf olduğu, kavî olmadığı yönünde değerlendirilmiştir.⁶⁶ Osman b. Ebi'l-Âtike ise kendisinde bir sorun bulunmadığı ve

⁶⁰ Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Mûsulî, *Müsnedü Ebî Ya'lâ*, thk. Hüseyin Selîm Esed (Dîmeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984), 12/520 (No: 7087).

⁶¹ Ebû Ya'lâ, *el-Müsned*, 12/520 (No: 7087) (Muhakkikin notu).

⁶² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 8/388.

⁶³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 9/221.

⁶⁴ İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'z-za'afâ' ve'l-metrûkîn*, 3/219; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/399.

⁶⁵ Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd Selefi (Musul: Mektebetü'l-ULûm ve'l-Hikem, 1404/1983), 8/221 (No: 7880).

⁶⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/301; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 6/209.

hadislerinin yazılabileceği şeklinde değerlendirilse de⁶⁷ zayıf olduğu⁶⁸ ve bir değer ifade etmediği de söylenmiş, bilhassa, bu isnâdda da şeyhi konumunda bulunan Ali b. Yezîd'den rivayetleri hususunda sorunlu bulunmuştur.⁶⁹ Buna göre rivayetin zayıf olduğu söylenebilir. Ayrıca metindeki, diğer rivayetlerde görülmeyen lafız farklarını da rivayetin iyi zabt edilemediği yönünde değerlendirmek mümkündür. Nitekim Taberânî yine Ali b. Yezîd'den gelen bir isnâdla rivayeti, kulun Allah'a nafile ibadetlerle yaklaşılmaya devam edeceğinden bahseden kısmından itibaren de nakletmiştir.⁷⁰

2.6. Rivayetin Çeşitli İsnâdları ve Benzer Muhtevalı Metinleri

İbn Hibbân konumuz olan rivayetin Ebû Hureyre'den gelen isnâdı dışında iki isnâdının daha olduğunu söylemiş, “Hişâm el-Kinânî → Enes.” ve “Abdulvâhid b. Meymûn → Urve → Âişe.” şeklindeki bu isnâdların sahîh olmadıklarını, sahîh olanın kendi zikrettiği Ebû Hureyre isnâdı olduğunu belirtmiştir ki⁷¹ bu aynı zamanda Buhârî'nin yukarıda kaydedilen isnâdıdır.⁷² Fakat daha önce de işaret edildiği üzere bu rivayetin -bazı eksikleri ve lafız farkları olmakla birlikte ana metinlerinin nakledildiği- Hz. Meymûne'den ve Ebû Ümâme el-Bâhilî'den gelen merfû ve Hasan-ı Basrî'den gelen maktû veya mürsel isnâdları da bulunmaktadır ki bunların İbn Hibbân'ın malumu olmadığı anlaşılmaktadır. Onun Hz. Âişe isnâdını zayıf sayması ise Abdulvâhid hakkındaki yukarıda da zikredilen olumsuz değerlendirmelerle ilgili görünmektedir. Fakat bu isnâdın Abdulvâhid hakkındaki farklı bir değerlendirmeye göre hasen olarak da kabul edilebileceğine yukarıda değinilmişti.

İbn Hibbân'ın bahsettiği Enes b. Mâlik'ten nakledilen rivayeti ise Ebû Nuaym tahrîc etmiş olup konumuz olan hadisin bütün muhtevalarını taşımakla birlikte bazı lafız farklarını, takdim-tehiri ve birçok farklı konuyu içermesi⁷³ bakımından farklı bir metin olduğu düşünülebilir. Ebû Nuaym bu hadis hakkında yaptığı değerlendirmede Enes b. Mâlik hadisi olarak garîb olduğunu, ondan bu şekilde sadece Hişâm el-Kinânî'nin (öl. ?) rivayet ettiğini, Hişâm'dan da sadece Sadaka b. Abdillâh Ebû Muâviye ed-Dımaşkî'nin (öl. 166/782) rivayet ettiğini belirtmiş ve Hasen b. Yahyâ el-Huşenî'nin (öl. ?) hadiste teferrüd ettiğini de eklemiştir.⁷⁴ Bu râvîlerden Sadaka'nın ciddi düzeyde zayıf olduğu yönündeki değerlendirme⁷⁵ İbn Hibbân'ın hadisin zayıf olduğu yönündeki kanaatinin isabetli olduğunu göstermektedir. Öte yandan Enes'in bu rivayeti Taberânî tarafından da tahrîc edilmiş olup oldukça muhtasardır ve isnâdda Hz. Peygamber'in ismi ile Allah Teâlâ'nın ismi arasında Cebrâîl'in de ismi yer almaktadır.⁷⁶ Bu rivayetin isnâdına göre ise Enes'in talebesi

⁶⁷ İclî, *Ma'rifetü's-sıkkât*, 2/128; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 6/163.

⁶⁸ Nesâî, *Kitâbu'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*, 174.

⁶⁹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 6/163.

⁷⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 8/206 (No: 7833).

⁷¹ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Şahîhu İbni Hibbân bitertîbi İbni Balabân*, Thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993), 2/58.

⁷² İbn Hibbân'ın, Buhârî'nin isnâdıyla naklettiği metinde Buhârî'nin metnine göre bazı küçük lafız farkları yanında “*Ona savaş açarım* (فقد آذنته بالحرب) cümlesi yerine “*Bana eziyet eder* (فقد آذاني)” cümlesi bulunmaktadır. Bk. İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 2/58 (No: 347).

⁷³ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî/Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 8/318-319.

⁷⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ'*, 8/319.

⁷⁵ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Ma'în (Rivâyetü'd-Dârimî)*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1400), 133; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/296; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*, 4/429; Zehebî, *el-Muğnî*, 1/307.

⁷⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsâf*, 1/192 (No: 609).

Abdulkerîm el-Cezerî'den sadece Sadaka nakletmiş, ondan nakilde de Ömer b. Saîd teferriid etmiştir.⁷⁷ Sadaka nedeniyle bu isnâdın da zayıf olduğu söylenebilir.

Çalışma konumuz olan hadisin sadece ilk cümlesi “Muhakkak ki Allah'ın bir dostuna düşmanlık gösteren Allah'a savaş ilan etmiş olur” şeklindeki lafız ile Muâz b. Cebel'den de (öl. 17/638) nakledilmiştir.⁷⁸ Fakat bu rivayet isnâdındaki Abdullah b. Lehîa'nın (öl. 174/790) zayıf bir râvî olduğu ve hadisiyle ihticâc edilemeyeceđi⁷⁹ yönündeki değerdendirmeler nedeniyle zayıf görünmektedir ki İbn Hacer'in görüşü de böyledir.⁸⁰

Rivayetin bazı kısımları İbn Abbâs'tan nakledilen farklı bir metin içerisinde de yer almıştır. Bunlar, velî kuluna düşmanlık edenin Allah'a savaş açmış olacağını gösteren kısım ile Allah'ın, müminin canını alırken tereddüt ettiğinden bahseden kısımdır.⁸¹ Fakat râvîlerinden İyâz b. Saîd'in meçhul olduđu⁸², İsâ b. Müslim'in ise kavî olmadığı bilgisi⁸³ bu hadisi zayıf hale getirmektedir ki İbn Hacer de bu hadis hakkında yine zayıf olduğu değerdendirmesini yapmıştır.⁸⁴

3. “Velî Kuluma Düşmanlık Edene Savaş İlan Ederim” Hadisinin Muhteva Tenkidi

Mevzu bahis olan hadisin ortaya koyduğu ilkeler ve çeşitli kavramlar kanaatimizce Kur'ân-ı Kerîm'e, İslâm dinin genel esaslarına ve aklî kurallara aykırı değildir. Örneğın hadiste dikkat çeken ilk kavram olarak “velî (الولي)” ele alınabilir. Kısaca Allah dostu, onun sevgili kulu, eren, ermiş gibi kavramlarla⁸⁵ karşılanan velî, Allah'ın, işlerini üzerine alarak koruyup gözettiği, bir an dahi kendi nefsiyle baş başa bırakmadığı⁸⁶, Allah'ı bilen, ona itaatte devamlı/istikrarlı, yine ona ibadette ihlaslı, isyandan ve şehvetlerden kaçınan ârif kimseler hakkında kullanılmıştır.⁸⁷ Zikredilen bu anlamlarıyla velî, Kur'ân-ı Kerîm'de de yer almaktadır ki çoğul formunu içeren şu âyet örnek verilebilir:

“Bilesiniz ki, Allah'ın dostlarına (evliyâ) korku yoktur ve onlar üzülmeyeceklerdir.”⁸⁸

Gayet tabi ki Kur'ân'da yer alan velî kavramı herhangi bir sosyal/dinî sınıfı tanımlamamaktadır. Bu kavram bütün müminlerin bireysel çabalarıyla kazanabilecekleri manevî bir hali ifade etmektedir. Esasen konumuz olan hadis de bu hali elde etmenin

⁷⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evaş*, 1/192 (No: 609).

⁷⁸ İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), “Fiten”, 16 (No: 3989).

⁷⁹ Nesâî, *Kitâbu'd-Du'afâ' ve'l-metrûkin*, 153; İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 5/147-148.

⁸⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/561.

⁸¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 12/145 (No: 12719).

⁸² Bk. İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Lisânu'l-mîzân*, thk. Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmîyye-Hind (Beirut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1406/1986), 4/390.

⁸³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dil*, 6/288.

⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/561.

⁸⁵ Süleyman Uludağ, “Velî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 43/25; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2012), 379; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Otto Yayınları, 2014), 523; John Renard, *Historical Dictionary Of Sufism* (Maryland: Scarecrow Press, 2005), 277.

⁸⁶ Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, thk. Abdulhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Dâru's-Şa'b, 1409/1989), 436; Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü/Letâifu'l-a'lâm fi işârâti ehli'l-ilhâm*, çeviren: Ekrem Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 590; Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2005), 580.

⁸⁷ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 165; Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, 350; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/561; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 523; Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 581.

⁸⁸ Yûnus, 10/62.

yollarını göstermektedir. Öte yandan velî, Kur’ân-ı Kerîm’de Allah Teâlâ’nın isimlerinden biri olarak da yer almaktadır ki buna şu âyet örnek verilebilir:

“Allah iman edenlerin velîsidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır.”⁸⁹

Zikredilen bu âyetteki ve genel itibariyle Allah’ın ismi olarak velî kavramı, yukarıda da belirtildiği üzere müminlerin işlerini üzerine alan, koruyucu ve yardımcı gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁰ Allah’ın, velî kullarına karşı bu koruyucu tavrından kaynaklı olarak onlara yapılan düşmanlığı kendisine yapılmış gibi kabul ettiği ve bu kimselere savaş açtığı anlaşılmaktadır. Bu noktada şöyle bir problemden bahsedilebilir: Kul, Allah karşısında tamamen etkisiz ve aciz bir varlık iken ve Allah’a hiçbir kimsenin galip gelmesi mümkün değilken aralarında bir savaşın gerçekleşebileceği nasıl düşünülebilir? Buna cevap olarak, söz konusu ifadeyle gerçek bir harbin değil, mecazî anlamıyla, Allah’ın, kulu helak etmesinin kastedilmiş olduğu⁹¹ veya harbin gereği olarak muharip düşmana yapılacak şeyin ona da yapılacağı şeklinde bir anlamın kastedildiği söylenmiştir.⁹² Bu değerlendirmeler hadislerde edebî sanatlarla ciddi düzeyde yer verildiği gerçeği dikkate alındığında son derece makul görülmelidir.⁹³

Hadiste dikkat çeken bir başka kavram “tekarrabe (تَقَرَّبَ)” fiiliyle ifadesini bulan “kurb (القرب)” kavramıdır. Uzaklık (البعُد) kavramının zıt anlamı olarak yakınlık anlamındaki kurb⁹⁴, bir tasavvuf terimi olarak Allah’ın ibadet ve tâatine ve onun yardımına yakın olmak, Allah ile kul arasında araçların bulunmaması veya bunların az olması, kulun Allah ile arasındaki ezeli ahde vefâlı olması, kâlû belâda verdiği sözde durması gibi anlamlara gelmektedir.⁹⁵ Söz konusu kelimedden türeyen çeşitli kelimeler, zikredilen anlamlarda olmak üzere Kur’ân-ı Kerîm’de de yer almaktadır. Örnek olarak şu ayet zikredilebilir:

“(İmanda ve ibadette) öne geçenler (Ahiret gününde de) öne geçenlerdir. İşte onlar (Allah’a) mukarreb/yakın kimselerdir. İşte onlar nimetlerle dolu cennetlerdedirler.”⁹⁶

Ayrıca Allah’ın isimlerinden biri olarak Kur’ân’da “kuluna yakın” anlamında “karîb (قريب)” kelimesi yer almaktadır.⁹⁷ Yine Kur’ân’da ism-i tafdil kalıbıyla yer alan “akrab (اقرب)” kelimesi de Allah’ın kuluna çok yakın olduğunu ifade eder.⁹⁸

⁸⁹ Bakara, 2/257. Örnek olarak şu âyetlere de bakılabilir: Bakara, 2/107; Âl-i İmrân, 3/68; En’âm, 6/51; A’râf, 7/196.

⁹⁰ İbnü’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, thrc. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009), 1/253.

⁹¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 7/561.

⁹² İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 7/561; Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed, *‘Umdetü’l-kârî şerhu Şahîhi’l-Buĥârî*, tsh. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1421/2001), 23/137.

⁹³ Hadisleri edebî sanatlar açısından inceleyen bir çalışma için bk. Âdem Dölek, *Hadîslerde Teşbih ve Temsiller* (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006).

⁹⁴ İbn Manzûr, Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem, *Lisanu’l-‘Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr v.dğr. (Kahire: Dâru’l-Ma’ârif, ts.), 5/3566.

⁹⁵ Bk. Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî, *el-Lüma’*, thk. Abdulhâfîm Mahmûd, Tâhâ Abdulbâkî Sürûr (Mısır/Bağdad: Dâru’l-Kütübü’l-Hadîs/Mektebetü’l-Müsennâ, 1380/1960), 84-85; Kuşeyrî, *er-Risâletü’l-Kuşeyriyye*, 165; Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 452; Cürçânî, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, 255; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 221; Cebecioglu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 294; Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 510-511.

⁹⁶ Vâkıa, 56/10-12. Ayrıca bk. Âl-i İmrân, 3/45; Vâkıa, 56/88-89.

⁹⁷ Bk. Bakara, 2/186; Sebe, 34/50.

⁹⁸ Kâf, 50/16.

Mevzumuz olan hadiste geçen, kulun Allah'a yakın olma halinin fizikî/maddî veya ontolojik bir yakınlık olmadığı açıktır. Nitekim Allah herhangi bir hududu, bölgesi, sonu ve miktarı olmaktan münezzehtir olduğu için yaratılmış bir varlığın ona bitmesi veya ondan ayrılması mümkün değildir. O'nun aşkın varlığı vası ve faslı kabulden uzaktır.⁹⁹ Dolayısıyla hadisteki yakınlığın, Allah'a manevî yakınlığı, bir başka ifadeyle ona olan güçlü ve yakînî imanı ve tasdiki anlattığından bahsedilebilir. Bilhassa hadislerde müminlerin bu halini tasvir eden birçok örnek bulunmaktadır. Mesela bir hadiste kulun rabbine en yakın olduğu halin secde hali olduğu bildirilir.¹⁰⁰ Bir kudsî hadise göre ise kul Allah'a bir karış yaklaşırsa, Allah ona bir zira' yaklaşır, kul Allah'a bir zira' yaklaşır Allah ona bir kulaç yaklaşır, kul Allah'a yürüyerek giderse Allah ona koşarak gider.¹⁰¹ Bu noktada "ihsân" kavramı da dikkat çekicidir. Nitekim bir hadiste ihsan, Allah'ı görür gibi onun için amel etmek olarak tanımlanmıştır ki¹⁰² bu, kulun Allah'a yakınlığı hususunda oldukça açıktır. Allah'ın kuluna yakınlığı ise bu dünyada ona özel bir ilim/irfân bahşetmesi, ahiret gününde zâtını müşahede ile ikramda bulunması ve bu ikisi arasında kendisine çeşitli lütuflar ve nimetler vererek yardımcı olması anlamında yorumlanmıştır.¹⁰³

Hadiste geçen, Allah'ın, kulunun bazı azaları olacağı yönündeki ifadeler de yine ilk bakışta problemi gibi görünse de bunlar Allah hakkında teşbîhi/tecsîmi mümkün kıldıkları yönünde anlaşılmalıdır. Bu ifadeler kulun, hadiste zikredilen uzuvlarını, sadece Allah'ın emirlerine uygun olarak ve onun rızası için hareket ettireceği, uzuvlarının tamamının hakka uygun şekilde çalışacağı anlamına gelen mecâzî ifadeler olarak kabul edilmiştir.¹⁰⁴ Aynı şekilde rivayetin, kulunun canını alırken tereddüt ettiğinden bahseden kısmı da ilk bakışta Allah hakkında mümkün olmayan bir fiile işaret etmesi bakımından sorunlu görünmektedir. Fakat bu ifadeler Allah'ın, kuluna olan merhametini, şefkatini ve lütfunu gösteren temsîlî ifadeler olarak yorumlanmıştır ki¹⁰⁵ bu bakımdan rivayetin bir anlam problemi taşımadığı söylenebilir.

Öte yandan konumuz olan hadisin ortaya koyduğu farz ve nafîle ibadetlerin değeriyle ilgili yaklaşımın Hz. Peygamber'in ve ashâbının yaşadıkları pratikle de örtüştüğü açıktır. Örneğin bazı Kur'ân âyetlerinin Müslümanların karakteristik özelliklerini tasvir

⁹⁹ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 167. Ayrıca bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvufun Dili* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 501.

¹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/274 (No: 9461); Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-Şahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), "Salât", 215 (No: 482); Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* (Kahire: Dâru İbnî'l-Cevzi, 1432/2011), "Salât", 152 (No: 875); Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, tsh. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), "Tatbîk", 78 (No: 1134).

¹⁰¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/204 (No: 9351); Müslim, "Zikr", 2 (No: 2675).

¹⁰² Bk. Rabî' b. Habîb, İbn Ömer el-Ezdî el-Basrî, *el-Câmi'u's-Şahîh* (*Müsnedü'l-İmâm er-Rabî' b. Habîb*), thk. Muhammed İdrîs, Âşûr b. Yûsuf (Beyrut/Saltanatu Ammân: Dâru'l-Hikme/Mektebetü'l-İstikâme, 1415), 1/42 (No: 56). Bu rivayet Rebî' b. Habîb'in (ö. 180/796 [?]) mezkûr eseri yanında diğer birçok hadis kaynağında da yer almıştır. Rebî'nin Hicrî 2. asırda telif edilen söz konusu eseri İbâdiyye mezhebinin en sahîh hadis kitabı olarak kabul edilmektedir. Eserdeki hadislerin yaklaşık yüzde sekseni Sünnî hadis kaynaklarında da bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. Ahmet Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 233-254.

¹⁰³ Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, 165-166. Ayrıca bk. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğaribî'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1431/2010), 401; Uludağ, *Tasavvufun Dili*, 501-503.

¹⁰⁴ Bk. İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdülmelik, *Şerhu Şahîhi'l-Buĥârî*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 10/212; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/562; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 23/137-138.

¹⁰⁵ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/564; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, 23/138.

etme bağlamında ashâbın farz namazları koruduklarını ve bunlara müdevim olduklarını bildirdiği görülür.¹⁰⁶ Hatta onlar savaş halinde dahi farz namazları ihmal etmemişlerdir.¹⁰⁷ Yine Kur’ân’daki, örnek Müslümanlardan bahsetmekle birlikte esasen Hz. Peygamber’in ve ashâbının tutumlarını bildirdiği anlaşılan bazı âyetler, onların geceleri namaz kılmak için yataklarından kalktıklarını¹⁰⁸, geceleri pek az uyuyup, seher vakitlerinde istiğfar ettiklerini¹⁰⁹ haber vermektedir. Hz. Peygamber’in nafil ibadetler konusundaki mezkûr tutumunu gösteren rivayetler de bulunmaktadır. Örneğin Rasûlullah kimi zaman ayakları şişip çatlayıncaya kadar namaz kılmış, kendisine “*Ey Allah’ın Rasûlü! Allah senin gelmiş geçmiş bütün günahlarını bağışladığı halde mi yapıyorsun bunu?*” denildiğinde de “*Şükreden bir kul olmayayım mı?*” buyurmuştur.¹¹⁰ Yine onun gece namazını terk etmediği, hasta ve yorgun olduğu zamanlarda oturarak dahi olsa mutlaka kıldığı da rivayet edilmektedir.¹¹¹ Nafil ibadetlere devam hususunda ashâb da büyük çaba göstermiştir. Örneğin Abdullah b. Mesûd’un akşam ile yatsı arasında sürekliliği kıldığı bir namazı olduğu nakledilmektedir.¹¹² Yine Hz. Ömer’in de geceleri namaz kıldığı, gecenin sonu yaklaştığında ise ailesini de namaza kaldırdığı bilgisi kaynaklarda yer almaktadır.¹¹³ Hz. Ali’nin de bazı revâtib sünnetleri hakkındaki uygulamalarından bahsedilir.¹¹⁴ Gayet tabi ki diğer birçok sahâbînin de ibadet hayatıyla ilgili bilgiler mevcuttur. Hadis kitaplarının ilgili bölümlerinde yer alan rivayetler bu hususta aydınlatıcı olacaktır.¹¹⁵ Yine tasavvuf ilminde de nafil ibadetlerin manevî gelişim (seyr-ü sülûk) açısından oldukça önemli bir konumda olduğu bilinen bir husustur.¹¹⁶ Özetle ashâbın ibadetler konusundaki mezkûr tutumu genel olarak onların Allah’a yakın kullardan olmayı yücelten Kur’ân âyetlerini ve başta konumuz olan hadis olmak üzere ilgili diğer hadisleri iyi anladıklarını ve tatbik ettiklerini göstermektedir.

Sonuç

Araştırmamız neticesinde “Velî kuluma düşmanlık edene savaş ilan ederim...” cümlesiyle başlayan ve kulun rabbiyle ilişkisine ve O’na yakın olmanın bazı yöntemlerine dair bilgiler veren hadisin çeşitli isnâdlarla nakledilen birbirine benzer lafızları, muhtasar ve mufassal metinleri bulunduğu tespit edilmiştir. Belirlenebildiği kadarıyla zikredilen isnâdlar içerisinde sıhhat şartlarını taşıyanlar Buhârî’nin tahrîc etmiş olduğu Ebû Hureyre isnâdı ve Taberânî’nin tahrîc etmiş olduğu, Hz. Âişe’den “Ebû Hazre → Urve.” tarihiyle

¹⁰⁶ Bk. Mü’minûn, 23/9; Me’âric, 70/23.

¹⁰⁷ Bk. Nisâ, 4/102.

¹⁰⁸ Secde, 32/16. Doğrudan Hz. Peygamber’le ve ashâbıyla ilgili olarak bk. Müzzemmil, 73/1-5, 20.

¹⁰⁹ Bk. Âl-i İmrân, 3/17; Zâriyât, 51/17-18.

¹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/138 (No: 18198); Buhârî, “Tefsîr”, 48/2 (No: 4836, 4837); Müslim “Sıfâtü’l-Münâfikîn” 79, 81 (No: 2819, 2820).

¹¹¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/218 (No: 26114); Ebû Dâvûd, “Salât”, 307 (No: 1307). Konuyla ilgili kapsamlı bilgi için bk. Muhammed Yûsuf Kandehevî, *Hayâtü’s-sahâbe*, thk. Mahmûd el-Arnaût, Riyâd Abdulhamîd Murâd (Beyrut: Dâru Sâdır, 1998), 3/51-62; Seyit Avcı, “Hz. Peygamber’in İbadet Hayatı”, *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 10 (2021), 13-31.

¹¹² İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru’l-Kible/Dimaşk: Müessesetü Ulûmu’l-Kur’ân, 1427/2006), 4/266 (No: 5972); Taberânî, *el-Mu’cemu’l-kebîr*, 9/287 (No: 9449).

¹¹³ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta’* (İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992), “Salâtü’l-Leyl”, 5.

¹¹⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 4/278 (No: 6007).

¹¹⁵ Örneğin bk. İmam Mâlik, “es-Salât fi Ramadân”, 1, 3; Buhârî, “Teheccüd”, 2 (No: 1122), 5, (No: 1129); Müslim, “Fedâilü’s-Sahâbe”, 140 (No: 2479); İbn Mâce, “İkâmetü’s-Salât”, 178 (No: 1346). Konuyla ilgili bazı rivayetleri bir arada görmek için bk. Kandehevî, *Hayâtü’s-sahâbe*, 3/53-59.

¹¹⁶ Nafil ibadetlerin tasavvuftaki önemine dair geniş bilgi için bk. Derviş Dokgöz, *İsmail Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-Beyân Tefsirindeki Usûlî Ve Fikhî Görüşleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 195-201.

nakledilen isnâddır. Hz. Âişe'den "Abdulvâhid b. Meymûn → Urve." tarihiyle gelen rivayet ise hasen sayılabilir. Hasan-ı Basrî'den, Hz. Meymûne'den ve Ebû Ümâme el-Bâhilî'den nakledilen rivayetlerin isnâdları ise sıhhat şartlarını taşımamaktadırlar. Fakat bu zayıf isnâdlar içerisinde Hz. Meymûne'den nakledilen rivayetin isnâdı diğerlerinden farklı değerlendirilmelidir. Nitekim hadis uydurduğu söylenen bir râvî içermesi bakımından bu isnâdı mevzu saymak da mümkün olur ki bu durum söz konusu isnâdın, başka isnâdlarla desteklenmeye ve kuvvet kazanmaya veya başka isnâdları desteklemeye elverişli olmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla bu isnâdı hiç dikkate almamak da mümkündür. Diğer isnâdların ise birbirlerini destekledikleri ve mertebelerini yükselttikleri açıktır. Netice itibariyle çalışma konumuz olan rivayetin -en az- iki sahîh, bir hasen, üç tane de zayıf (hasen li-gayrihî) isnâdı bulunduğu görülmüştür. Buna göre rivayetin sıhhati hakkında kanaatimizde tereddüt edilmemelidir.

Müstakil başlıklar altında incelenmeyen Enes b. Mâlik, Muâz b. Cebel ve İbn Abbâs rivayetlerinin isnâdları da zayıf olmakla birlikte bunların konumuz olan hadisin bazı kısımlarını içermeleri ve farklı konulara da yer vermeleri bakımından farklı metinler olarak değerlendirilmeleri mümkündür ve bu bakımdan yukarıda verilen sayıya dâhil edilmeleri de kanaatimizde gerekmemektedir.

Çalışma konumuz olan rivayetin sahîh olduğuna kanaat getirdiğimiz metni ise önemsiz görülebilecek bazı lafız farkları dikkate alınmazsa genel olarak şu muhtevadır: "Allah ile onun velî kuluna düşmanlık edenler veya onu hor görenler arasında (mecazen) bir savaş hali bulunmaktadır. Allah'ın, kulunu kendisine yaklaştıran ibadetler içerisinde en çok sevdiği farz ibadetlerdir. Kul nafîle ibadetlerle de Allah'a yaklaşır ve neticede Allah onu sever. Kulunu sevdiği zaman işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olur. Dua ederse ona icabet eder. İsterse ona verir. Sığırsa onu mutlaka korur. Allah mümin kulunun canını almakta tereddüt etmektedir. Çünkü kulu ölümü kötü görmekte, Allah da onun kötülenmesini istememektedir." Hadisin, bunun dışındaki metinlerinde görülen eksiklik ve fazlalıkların veya farklılıkların ise ihtisar veya zabt kusuru kaynaklı râvî tasarruflarına işaret ettiği söylenebilir. Örneğin "akleden kalbi ve konuştuğu dili olurum" cümlesi böyle bir tasarrufun sonucu görünümünde olup sahîh metinlerde bulunmamaktadır.

Hadis teşbîh/tecsîm fikrini doğurabilecek ifadeler içerse de bunların doğru anlaşılması mümkündür. Buna göre Allah'ın kulunun bazı uzuvları olacağını gösteren ifadeler O'nun kulunun her zaman yanında olacağı ve kulun rabbinin rızasına aykırı hiçbir davranışta bulunmayacağı anlamında görülebilir. Allah'ın, kulunun vefatındaki tereddüdü ise ona olan şefkatiyle ilgilidir. Ayrıca hadiste geçen "velî" ve "kurb" gibi temel kavramlar esasen Kur'ân-ı Kerîm'de de yer alan kavramlardır. Bu bakımdan hadisin Kur'ân'ın ortaya koyduğu ilkelere aykırı bir muhtevaya sahip olmadığı düşünülebilir. Netice itibariyle Zehebî'nin ve onun etkisinde kalan Ahmet Yıldırım'ın, muhtemelen hadisin muhtevasını müşkil görerek takındıkları ihtiyatlı tavrın isabetli olmadığını söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 50 Cilt. Thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- Akalın, İsa. "Kudsî Hadîs Mefhûmunun Serencâmî". *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)* 15/1 (2017), 7-74.
- Ateş, Süleyman. *İslâm Tasavvufu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2005.

- Avcı, Seyit. "Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı". *Siyer Araştırmaları Dergisi* 10 (2021), 13-31.
- Aynî, Bedruddîn Mahmûd b. Ahmed. *'Umdetü'l-kârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Tsh. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2001.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdulhâlik b. Hallâd b. Ubeydullâh el-Atekî. *Musnedu'l-Bezzâr (Bahru'z-zehhâr)*. 18 Cilt. Thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, Âdil b. Sa'd, Sabrî Abdulhâlik eş-Şâfiî. Medine: Mektebetü'l-'Ulûmi ve'l-Hikem, 1. Baskı, 1988/2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 9 Cilt. Thk. Hâşim en-Nedvî ve dğr. Haydarâbâd/Dekken: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Otto Yayınları, 6. Baskı, 2014.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*. Thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşlî, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 4. Baskı, 1439/2018.
- Dokgöz, Derviş. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûlî Ve Fikhî Görüşleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 1. Baskı, 2022.
- Düzenli, Muhittin. "Metin Tenkidi Açısından İlel Eserleri: İbn Ebî Hâtim'in İlel Adlı Eseri Özelinde". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2010), 225-250.
- Ebstein, Michael. "The Organs of God: Hadîth al-Nawâfil in Classical Islamic Mysticism". *Journal of the American Oriental Society* 138/2 (2018), 271-289.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Kahire: Dâru İbnî'l-Cevzî, 1432/2011.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî/Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Ebû Ya'lâ, Ahmed b. Ali b. el-Mûsulî. *Müsnedü Ebî Ya'lâ*. 13 Cilt. Thk. Hüseyin Selîm Esed. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1404/1984.
- Gurbet, Mahmut. *Hadiste Sağlam Nüsha Oluşturma Çalışmaları*. Ankara: Mânâ Yayınları, 1. Baskı, 2019.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*. Thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1397/1977.
- Itr, Nûreddîn. *Menhecu'n-naqd fî 'ulûmi'l-hadîs*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 3. Baskı, 1418/1997.
- İbn Battâl, Ebu'l-Hasen Ali b. Halef b. Abdülmelik. *Şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Baskı, 1423/2003.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman. *Kitâbu'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1953.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullâh b. Muhammed. *el-Musannef*. 26 Cilt. Thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru'l-Kible/Dimaşk: Müessesetü'l-Ülümü'l-Kur'ân, 1. Baskı, 1427/2006.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbu't-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. 2. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1415/1995.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Lisânu'l-mîzân*. 7 Cilt. Thk. Dâiretü'l-Meârifî'n-Nizâmiyye-Hind. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1406/1986.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2005.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Nuḥbetü'l-fiker fî muṣṣalaḥi ehli'l-eşer*. Thk. Abdülhamid b. Sâlih b. Kâsim. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1. Baskı, 1427/2006.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu's-şikâat*. 10 Cilt. Haydarâbâd: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Şahîhu İbni Hibbân bitertîbi İbni Balabân*. 18 Cilt. Thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992.
- İbn Maîn, Yahyâ. *Târîhu İbn Maîn (Rivâyetü'd-Dârimî)*. 1 Cilt. Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1400.

- İbn Manzûr, Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. 6 Cilt. Thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebullah, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Seyyid Ramazan Ahmed. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî. *'Ulûmu'l-ḥadîs*. Thk. Nûruddîn İtir. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsir/Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. 8. Cilt. Thrc. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî. *Kitâb'u-ẓu'afâ' ve'l-metrûkîn*. 3 Cilt. Thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1406/1986.
- İbnü'l-İrâkî, Ebû Zür'a Ahmed b. Abdirrahîm. *Kitâbü'l-müde'llisîn*. Thk. Rifat Fevzî Abdulmuttalib, Nâfiz Hüseyin Hammâd. el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1. Baskı, 1415/1995.
- İclî, Ahmed b. Abdillâh. *Ma'rifetü's-sikât*. 2. Cilt. Thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.
- Kandehlevî, Muhammed Yûsuf. *Ḥayâtu's-şahâbe*. 3 Cilt. Thk. Mahmûd el-Arnaût, Riyâd Abdulhamîd Murâd. Beyrut: Dâru Sâdir, 1. Baskı, 1998.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn. *Kavâ'idü't-tahdîs min funûni muşṭalaḥi'l-ḥadîs*. Thk. Mustafa Şeyh Mustafa. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1. Baskı, 1425/2004.
- Kâşânî, Abdürrezzak. *Tasavvuf Sözlüğü/Letâifü'l-a'lâm fî işârâtı ehli'l-ilhâm*. Çeviren: Ekrem Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 4. Baskı 2015.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerîm b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Thk. Abdulhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf. Kahire: Dâru's-Sa'b, 1409/1989.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvaṭṭa'*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları ve Dâru Sehnûn, 1413/1992.
- Ma'mer b. Ebî Amr Râşid Ebû Urve el-Basrî. *el-Câmi'*. (Abdurrezzâk es-San'ânî'nin *el-Muşannef* ile birlikte). 2. Cilt. Thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî/Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983.
- Mazharî, Nasseruddîn. "Cerh ve Ta'dîl Kitaplarından Metin Tenkîdi Örnekleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 16/1 (2018), 147-160.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*. 35 Cilt. Thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Baskı, 1403/1983.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şahîḥ*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yay. ve Dâru Sehnûn, 2. Baskı, 1413/1992.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. Tsh. Ahmed Şemsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 2009.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Kitâbu'd-Du'afâ' ve'l-metrûkîn*. Thk. Bûrân ed-Dannâvî, Kemal Yûsuf el-Hût. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1. Baskı, 1405/1985.
- Özçelik, Fikret. *Hadis Usûlünde Râvi Değerlendirme Metodu*. İstanbul: Nida Akademi, 2020.
- Özçelik, Fikret. "Farklı Fikhî Hükümlerin Tezahüründe Hadislerin Rolü: Gaylân b. Seleme Rivayeti Örneği". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 11/3 (Aralık 2019), 1112-1131.
- Özdemir, Ahmet. *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Rabî b. Habîb, İbn Ömer el-Ezdî el-Basrî. *el-Câmi'u's-şahîḥ (Müsnedü'l-İmâm er-Rabî b. Habîb)*. Thk. Muhammed İdrîs, Âşûr b. Yusuf. Beyrut/Saltanatu Ammân: Dâru'l-Hikme/Mektebetü'l-İstikâme, 1415.
- Râgıb el-İsfahânî. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 6. Baskı, 1431/2010.
- Renard, John. *Historical Dictionary Of Sufism*. Maryland: Scarecrow Press, 2005.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân. *Fethu'l-muğîs bi-şerḥi Elfiyyeti'l-ḥadîs*. 3 Cilt. Thk. Ali Hüseyin Ali. Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Baskı, 1403.
- Serrâc, Ebû Nasr et-Tûsî. *el-Lüma'*. Thk. Abdulhalîm Mahmûd, Tâhâ Abdalbâkî Sürûr. Mısır/Bağdad: Dâru'l-Kütübü'l-Hadîs/Mektebetü'l-Müsennâ, 1380/1960.
- Süyûtî, Celalüddîn Abdurrahman. *Tedribü'r-râvî fî şerḥi Takrîbi'n-Nevevî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.
- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. 20 Cilt. Thk. Hamdî b. Abdülmecîd Selefi. Musul: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1404/1983.

- Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-evaş. 10 Cilt. Thk. Târik b. 'İvadullah b. Muhammed, Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1995.*
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.*
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvufun Dili. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.*
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık, 2. Baskı, 2012.*
- Uludağ, Süleyman. "Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/25-28. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.*
- Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1. Baskı, 2000.*
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnâ fi'd-du'afâ'. 2 Cilt. Thk. Nûruddîn İtır. Katar: İdâratu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, ts.*
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fi ma'rifeti men lehû rivâyetün fi'l-kütübi's-sitte. Thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye/Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 1992.*
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-i'tidâl fi naqdi'r-ricâl. 8 Cilt. Thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Abdülfettâh Ebû Sinne. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.*